

arvatud Karl Kerge ja Juuli Kerge tapmine tema poolt 1944. aasta septembris.

Allakirjutanule jääb mõneti arusaamatuks, miks need kaks dokumenti on ära toodud just lisades. Samahästi võinuks need olla lisatud muudele kogumikus avaldatutele.

Küll aga on ülimalt positiivne leida lisast 3 ülevaade metsavendade üle kogu Eesti siiani püstitatud mälestusmärkidest. Ehk oleks küll olnud otstarbekas need mälestusmärgid maakondade kaupa grupeerida. Muidugi on see mälestusmärkide nimekiri juba praeguseks täienenud ja täieneb järgnevate aastate vältel ilmselt oluliselt.

Lisa 4 esitab metsavendlust puudutava valikbibliograafia, lissasse 5 on aga koondatud kasutatud lühendid.

Kogumik on, nagu eelnevadki vastavas seerias ilmunud arhiivväljaanded, soliidset küljendatud ja kujundatud. Kasutamist lihtsustab igal leheküljel leiduv, dokumente dateeriv aastaarv.

Kokkuvõtteks tuleks mainida, et Eesti metsavendlust käsitlev kirjandus on Tiit Noormetsa koostatu näol saanud endale olulise ja igati positiivse täienduse.

Mati Mandel

Mati Mandel

(1945), *PhD*, teadur-kuraator,
Eesti Ajaloomuuseum,
Pirita tee 56, 10127 Tallinn,
mati.mandel@ajaloomuuseum.ee

Punased ja päriskommunistid

Jaak Valge. Punased I. Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv. Tallinn. 2014.

Jaak Valge uurimuse pealkiri „Punased” on intrigeerivalt valitud. Märgiliselt väga koormatud sildiga tahetakse korraga nagu öelda midagi iseloomulikku väga paljude kohta ja samas teha seda võimalikult paikapanevalt. „Punased” on muidugi katustähistus ja raamat uurimus. Töö tulemus aga sõltub paljuski sellest, kui edukalt selle metafooriga kaetav n.-ö. laiali lammutatakse (artikuleeritakse) ja taas koherentseks tervikuks kokku pannakse. Samas peegeldub pealkirjas korraga nii teatav distantseerumine rangest süva-teaduslikkusest kui ka mitut köidet eeldav uurimishaare. Selles on pretensiooni ühe maailmavaate, kultuuri ja poliitikaelu läbivalt mõjutanud ja akadeemiliselt argumenteeritud ideoloogia poliitilisteks vesipüksideks, aga ka orkaanideks kasvamise jälgimisele. Siiski, kohe saame ka teada, et teos ei taotle kõikehaaravat ülevaadet vasakpoolselt maailmakäsitlusest Eestis. Huvi alumiseks ajaliseks rajajooneks on Vene revolutsioonid. Uurimisküsimused ulatuvad puhtajaloolistest (nagu „Missugused olid eesti soost kommunistide suhted Nõukogude Venemaaga”?) individuaalpsühholoogiliseni („Kas kommunistide juhtide pühendumisest tulenev käitumine on võrreldav sügavalt religioosse inimese käitumisega?”) (lk. 25). Samas on uurimus kitsamalt tematiseeritud. „See raamat on püüe aru saada nende kaasmaalaste motiividest, kes 1940 aastal võõrvõimu teenistusse pöördununa oma ühiskonda purustama hakkasid” (lk. 5). Mingis mõttes kõlab see sõnastus nagu parafras Paul Vihalemma tuntud tööle „Eesti kodanlus imperialismi teenistuses”. „Okupatsioonivõimu teenistusse minek” on küll Valge uurimuseski korduv fraas, kuid pealkirja all „Eesti haritlased nõukogude imperialismi teenistuses” ilmunud raamat oleks kirjutatud hoopis teises võtmes, oleks üks teine ja mõne teise autori kirjutatud teos.

Metodoloogilistest uuendustest

Ajaloolasest lugeja märkab kohe sõnavara, mis osutab metodoloogiliselt uuenduslikule ja

klišeesis välja kutsuval probleemikäsitlusele (sellele viitab vahepealkirgi „Marksism klassi-ja kodusõjas“). Tavapärase indikatsioonide, nagu kollaboraatorid, kvislingid jne. asemel on uurimuse eesmärgi vahetut sõnastust võimalikult lähendatud protokoll-lausestusele (tähistused nagu „kollaboratsioon“, „kvisling“ jne. tekstist siiski leiab). Teiste sõnadega, uurimus on avatud sattumuspõhisele käsitlusele arvu-kaist individualiseeritud valikumustreist, mille traumaatiline jälg ulatub tänapäeva. Vahetuks analüüsiobjektiks on seejuures valitud mõnede representatiivseiks tõstetud riigipöörjate elukäigud. Uurimisintentsiooni raamib toimunust arusaamise („mõistmise“) püüdlus, mis suunab töö analüütilise narratiivi radadele. Juba töösse juhatava probleemipüstitusega eristub teos nn. nõukogude aja (kahtlen kas see silt on üldse sisukas) normatiivsest tähistuskultuurist ja retoorikast. Heas akadeemilises mõttes vastandub uurimus EKP KK Partei Ajaloo Instituudi omaaegset produktsiooni iseloomustanud „lünktesti“ täitmise laadi kirjatöödele. Millegipärast teadus- asutusena käsitleva EKP KK ühe osakonna töötajate ehk selle instituudi, sisuliselt ajaloo- poliitseinike töö oli ju parteiülemuste kehtestatud standardkonstruktsioonide tühikute täimine rutiinselt kas „ustavate poegade“, või jälle reeturite, oportunistide, revisionistide, sotsiaalfasistide, kodanluse tallalakkujate jt. nimedega ning nende liitmine juba Stalini poolt dogmade betooni valatud narratiivseisse mustreisse. Nagu Valge tõdeb, tuleb ka faktiväited üle kontrollida. Samas on autor väga ulatusliku arhiivitööga ladinud oma uurimusele tugeva faktipõhja. N.-õ. paljastuskirjanduse žanri laskumata muudab ta Eesti põrandaaluste ja põrandpealsete bolševike Moskva kaukast kinnimakstuse (üks peamisi saladusi, mida nn. parteiajaloolased kinni mäsitsid) nüüd kõigile nähtavaks.

Ehkki raamatu pealkiri on hõlmavalt „Punased“, on uurimuse raskuspunkt ikkagi ühel kitsamal loovisiksuste grupil, kelle poliitiline „tähetund“ saabub 1930-ndate aastate lõpus, valdavalt selle grupi vaimuloolise arengu jälgimisel. See ei tähenda, et päris kommunistid, bolševikud oleksid vaid statisti rollis. Nad kujundavad raami, milles ideedraamad ja saatused kujundavad tegevuste ja vaimuseisundite ruumi, kus Barbarus, Semper jt. „küpevad“. Peategelastesse kätketud saatused jäävad avatuks. Teiste sõnadega, Eesti marksistliku haritlaskonna valikute representeerijad Semper, Barbarus ja Andresen pole kaugeltki „ajaloo agendid“. Viimased, nagu nad Armin Lebini, Abe Liebmani jt. toodan-

gus Lenini lemmikväljendeid kasutades välja joonistatakse, on „valatud ühest terasetükist“, mis vaid karastuvad ja saavad klassivõitluses viimase lihvi, et teha teoks ajaloosuurplaan, see mis paratamatult tulema peab.

Selle „äraseletamise“ või mõistmise teiseks pooleks, miks kokkuvõttes ikkagi „eesti mehed“ pöördusid 1940. aastal Eesti riigi hävitamisele kaasa löömise teele, on poliititehnoloogiad, ebamoraalsete sundvalikute konstrueerimine, milles totalitaarsed režiimid on osavad ja milles Stalin oli eriline meister. Selles mõttes maksab tööpoolest, kollaboratsiooni või kvislingluse diskursust kasutades, Eesti olud ja kolud (Runnel) enne mitu korda kaalumise alla võtta. Analüüsi keskendumist kolmele peategelasele võib pidada õnnestunud võtteks. Neist kultuuriinimestest igauhe kaudu avaneb oma eriline tee marksismi juurde. Kolme süveneva loo ja kultuurilis-poliitilis-sotsiaalse portree toel on ehk võimalik kujundada midagi tüpoloogia sarnast, millel on suurem seletuslik väärtus kui üldisel jutul reetmisest, kollaboratsioonist jne. Sotsiaalteadlastele pole ju saladuseks see repressiivsete režiimide standardmehhanism, mille seatud halbade sundvalikutest parimaid leida püüdes leitakse end lõpptulemusena ikkagi väljapääsmatust olukorrast.

Valge uuendustel Eesti Vabariigi algaastate vastuolude ja parteipoliitika avamisel just „poliitilise eluna“ on metodoloogiline kaal. See vastandub üheselt PAI (parteiajaloo instituudi) ajaloo- poliitseinike konstruktsioonidele, milles mitmekihilise poliitilise elu analüüsi asendab leninlaste ning igat masti oportunistide ja sotsialreeturite vastandamine. Poliitikaga tegemine polnud seega mitte vastuste otsimine reaalsele probleemidele, vaid eelkõige võitlus doktriini puhtuse eest ja seda ükskõik milliste riugastega, nagu ka Valge seda illustreerib. Arvukate parteide, liikumiste, ühenduste jne. dünaamilised suhted, lõhenemised ja ühinemised, isiklike suhete, poliitiliste süm- paatiate mustrite mittekattumine jne. pole mitte väikodanlastele iseloomulik maailmavaateline selgrootus (nagu see kõlas tüüpseletusena vene aja toodangus), vaid iseloomustab inimmaailma loomulikkude avatust otsinguile ja individuaalsele arengule. Doktriinid ei lämmata loovisiksuste huvi tegelikkuse mõistmise vastu ning inimesed ei jagune tingimata sõpradeks ja vaenlasteks. Teiste sõnadega, erinevalt veneaegsest subs- tantsionalistlikust käsitlusest, kus sotsiaalsete ja ideeliste konfliktidega raamistatud keskkond teeb inimestest lihtsalt mutrid, oma sünnisaatuse täideviijad (Kingissepa mitteproletaarset päritolu

varjati hoolega!), positsioneerivad selle raamatu peategelased end muutuvates oludes üha uuesti ja uuesti, mis ikkagi ei määra päriselt ära, millisele teele astutakse (peale selle, et ka halvad teed on tavaliselt heade kavatsustega sillutatud).

Raamatu kohati esseistlik lennukus jääb hea maitse piiridesse ja sõnakus pole tingimata pealiskaudsus. Kirjandusteostest ammutatud argumentides ja teistes toetustes ei näe ma erinevalt mõnest teisest retsensendist (vt. O. Remsu. Igati meeldivatest ja tarkadest inimestest said reeturid. – Postimees, 17.01.2015) puudujääki või koguni eksimust „tõupuhta” ajalookirjutamise vastu. N.-ö. vaimuloolisel mineviku taasloomisel on tänapäevases ajalooteaduses kindel koht. Luuletusedki aitavad edasi anda atmosfääri, tunnete pulseerimist ja mõttemaailma, mida kujunditevõltselt polegi võimalik edastada.

J. Valge uurimuses on selgeid märke ka nn. mentaliteediajaloo taastunnustamisest Eesti ajaloolaste seas. See muidugi ei tähenda, et just kõik autori kavandatu oleks alati õnnestunud. Hämaraid kujundeid, nagu sedastused, et Andreseni, Barbaruse ja Semperi „veri käskis hoida võitjate poole” (lk. 395) teadustöö kergesti ära ei seedi. Muidugi, sotsiaalse ja ideedünaamika generatsioonipõhistes seostes võib leida argumente selgitamaks, miks mõnede intellektuaalide „revolutsioonilisus oli nooruslikum, paindlikum, autoriteedivabam ja julgemalt oma teed otsiv” (lk. 169). Kuid põlvkondade erinevus põhineb muutuvate sotsiaal-poliitiliste olude, klassistruktuuri, poliitilise tsiviliseerituse, kodaniku kultuuri jne. vastupeegelduste *ensemble*’il.

Vähekonkreetsetele mõistetele rajanevad põhistused osutavad mitmetele metodoloogilistele ohtudele. Uurimuse edenedes hakkab silma vulgaarmarksismist mürgistuse saamise märke kandev kramp üldse vältida klassiühiskonda ja sotsiaalseid konflikte pedaalivat sõnavara. Autor loomulikult tunnustab sotsiaalsete vastuolude kaalu. Kuid kunagi vaimse terroriga kindlustatud monopoolne suvaõigus anda kesksele sotsiaalteaduslikele mõistele „ainuõige” leninlik sisu, on arukas tühistada positiivse ületamise teel (*Aufhebung*).

Uurimusele seatud eesmärkide täitmisel annab tunda, et valdavalt demograafiast, bioloogiast jne. pärineva sõnavara abil on neile raske vastuseid otsida. Mitmete alusuuringute, eelkõige ideeajalooliste analüüside, Eesti vaimuinimese vaadete süstemaatiliste rekonstruktsioonide nappust on raske käigult ületada või korvata. Väide, et J. Vares-Barbaruse marksism oli „ebasüsteemne, kuid seda kirglikum”, kõneleb Bar-

baruse häälestatusest. Aga häälestatusest millele? Üldistust, et „Semper oli distantseeritum, marksismi ilmselgelt skeptilisemalt ja külmemalt suhtuv, kelle teised poliitilised välistused ja eelistused – rahvuslusevastatus, ateism, materialism, aga samuti tema kirjanduslikud eeskujud – teda ikkagi marksismi poole tõukasid” (lk. 392) toetab küll minugi lugemusega haakuvat üldmuljet, aga ei täpsusta just selle teose vaatenurgast olulist, võtmetähtsusega kontseptuaalset suhet marksismi ja teiste oluliste ideoloogiatega.

Mõnes küsimuses on aga väidetav vähemalt vaieldav. Semperi maailmakäsitluses olid muuseas olulisel kohal Freudi vaadete mitmesugused tõlgendused, mis päädisid lõpuks koguni akadeemilise uurimusega. Võimalik, kui autori arutlusviisidele toetuda, et need vaba vaimu sümpaatiad oleksid ehk freudomarksismigi suubunud, kui 1940. aasta poleks vahele tulnud. Muidugi, leidub ka teistsuguste tulemustega analüüse, mis on jäänud autoril märkamata (T. Lepsoo, 2002. Intellektuaal muutuv asjas: Sartre'i ja Semperi peale mõeldes. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat, Tartu, 2004, lk. 9–21).

Kes on „päriskommunistid”?

Punaseid tähistavaks katusmõisteks on Valgel kord „marksistid” (mille alla mahuvad ka kommunistid), teinekord on aga selles rollis „kommunistid”, ja lisaks on veel üks eriline, eriti eemaletõukav ja Eesti saatuse vaatenurgast kriitiline „liik” kommuniste – „päriskommunistid” (lk. 26, 28, 385–390, 398). See pole muidugi teaduslik termin (filosoof näeb siin ka substantsionalismi). Keelendina on see ilmsete kontseptualiseerimisraskuste sümptom, kuid tervikpildi loomisel „punastest” ja 1940. aasta pöörde mõistmisel indikatsioonina või viitena keskel kohal. Kui uurimistöö fookus on „pöördumine”, aktiivne kaasaminek võimu kaaperdamisega 1940. aastal, siis pole tähtis vaid see, milline oli konfliktiteoreetilise ideoloogia kandepind (see oleks neile vooludele vahest kõige üldistavam akadeemiline tähistus „punasuse”), vaid milliste võimukäsitlustega õigustati poliitilist avantürismi ja Balti riikide okupeerimist. Salapärased „päriskommunistid” ja nende arusaamad täitsid selles võtmerolli.

Diktatuuri kui vahendi mõõndusteta tunnistamise seadmine uskliku marksisti ja päriskommunisti kvaliteediks (lk. 391) ei vii teadustööd, seni kuni pole korrektset „uskliku marksisti” kirjeldust, just palju edasi. Pealegi, marksistid,

s. t. Marxi vaadete järgijad, ei tunnistanud mingit mõõndusteta diktatuuri, ehk teiste sõnadega, selle mõõndusteta tunnistajad polnud üldse marksistid! Demokraatia ja diktatuuri pöördseose juurde tuleb autor erinevates seostes ikka ja uuesti tagasi, aga ilma suurema selgusega. Kuid kui kommunistliku ideoloogia religioosse loomuse selgitamisele (sellest ka eespool) kulub koguni peatükk, siis „punaste” sees võtmelise kaaluga veelahkmeks kujunenud aluskonflikti tuuma oleks võinud lahti seletada. Pakun omapoolse selgituse.

„Päriskommunisti” sildi kasutamise intuiitiivseks aluseks Valge poolt on ühe seltskonna radikaalne mentaalne eristumine (seda saab üsna hästi kirjeldada näiteks diskursiivse konfliktina). Vastasseisu juureks aga on Marxi ja Lenini poliitilise programmi, marksismi ja bolševismi põhimõtteline ühitamatus ja seetõttu sotsiaaldemokraatide ja päriskommunistide lepitamatus, mis on hästi esil ka Valge raamatus.

Erineva „punasuse” astmega/kraadiga entusiastide vaadetes on keskseks maailmavaatelist veelahet märkivaks positsioneeringuks võitlusmõistelise (Kosellecki terminoloogias) „diktatuuri” sisustamine. Marx nimetas end ka kommunistiks, kuid juba oma ajalookäsitluse tuumast tulenevalt ei saanud ta legitiimseks tunnista vägivallset võimuhaaret kui võimu probleemi lahendamise viisi. Küll pidas ta võimalikuks, et ajaloo käigus juba hegemooniks tõusnud proletariaat kaitseb ennast ajalooliselt ammendanud klasside katsete vastu oma minetatud ja õigustusega positsioone vägivallaga tagasi võita. Diktatuuri mõistet kasutas ta just selles instrumentaalses tähenduses. Parlamentarism oli Marxi historismist lahutamatu. Nagu juba Berdjajev seda märkas, püüdsid leninlased tööka, et Marx ja Engels olid Lenini keeles „menševikud” (vähemlased), iga hinna eest peita ja see läks neil vahel ka korda.

Avantürist ja pragmaatik Lenin oli „päris-kommunist”. Ta ütles lahti kõigest, mida tsiviliseeritud maailm oli juba sajandeid pidanud endastmõistetavaks (ususõjad tunnistati mittelegitimeks 17. sajandil) ja deklareeris, et rahvaid võib ka diktatuuriga ehk n.-ö. kõikaga paradiisi ajada. Teisiti ei olnud võimalik võimu haaramist Venemaal üldse põhjendada. Tema arutlustel kapitalismi „kõige nõrgemast lülis” ja proletariaadi diktatuurist pole midagi ühist marksismiga. Selles mõttes on eksitav Hugo Raudsepalt laenatud väide, et „Marksismi vene orientatsioon järgib noorte tuisupeade Marxi ja Engelsi „Kommunistliku partei manifesti” revolutsioonilisust, teine, Lääne orientatsioon

on kooskõlas elukogenud Marxi teadusliku sotsialismiga” (lk. 391). Hugo Raudsepale – kirjanikule kui ideeajaloo autoriteedile – toetumine on muidugi ettevaatamatu. „Kapitali” kirjutades Marx lihtsalt fundeerib oma 1848. aastaks välja kujunenud vaateid. (Nn. nooreea Marxi ja Engelsi emantsipeerumine neohegellusest jõudis lõpule 1846. aastal „Saksa ideoloogia” kirjutamisega.) Kuid idee-ajaloolise uurimistöö metodoloogilisest vaatenurgast oleks veel oluline, et kui iseloomustada Lenini või Trotski vaateid, (sh. diktatuurikäsitlust), siis vähendaks vääritimõistmisi toetumine mitte sekundaar-, vaid algallikaile. Pipes, Borev jt., ehkki asjatundjad, on ikkagi juba interpreteerijad, vahendajad. Pealegi, eheda leninliku keelekasutuse edasiandmises peitub omalaadne tunnetuslik väärtus bolševismi vaimu mõistmisel.

Kui Valge tsiteerib Martnat (ja Andresenit) põhjendamas nende keeldumist ühe väikese grupi poolt Venemaal kehtestatud terrorirežiimi proletariaadi diktatuuriks tunnistamast (lk. 334), siis nende argumentatsioon pärineb Marxilt ja Kautskyilt. Marxi kooliga „revisionist Kautsky” (nagu teda iseloomustas Lenin) õpilase Mihkel Martna arengu kulgemine sotsiaaldemokraatliku mõtte sängis oli loomulik. Kautsky ja Lenini põhimõtteline leppimatu vastasseis, mis muudab mõistetavaks, „kes on kes” Eesti poliitilise maastikul, on Lenini poolt erakordse poleemilise teravusega alla kriipsutatud raamatus „Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky”. Ei saa jätta siinkohal lisamata, et võimalus, et Martna vaated evolutsioneeruksid esseerluse suunas, nagu autor seda võimalikuks peab (lk. 335), oli väike. Esseerlusel, nagu ka leninismil kui spetsiifilisel Venemaa oludes sündinud nähtusel polnud Eestis tõsisemat kandepinda. Esseerluse üheks tuumaks olnud kogukondliku omandi idealiseerimisel, mille transformeerimine kommunistlikuks pidi Venemaad säästma erakapitalistliku akumulatsiooni koledustest, polnud Eestis olulisi sotsiaalseid juuri, kui neid üldse oli. Proletariaadi diktatuuri idee bolševistlik variant oli Martnale vastuvõetamatu. Ideede ajaloo redutseerimisel klassivahekordadeni jõudsid Lebbin, Liebman ja co muidugi absurdi, kuid klassiidentiteet ja huvide sotsiaal-majanduslik kontekst on reaalsus, mille analüüsi aluste seast välja jätmine kahjustab just ajaloo mõistmist.

Aga teatavad terminoloogilised raskused, ajaloolise ja filosoofilise uurimisviisi ühitamatus on ka avaramalt raskesti ületatavad. On loomulik, et ajaloolane sildistab mõtte- ja poliitikavoolusid vastavalt mõodaniku autentsele

sõnakasutusele, ka siis, kui sildid on sisuliselt/teoreetiliselt vähe relevant. Just sedalaadi ühitamatuste allikaks on autori väide, nagu oluks Kruusil Asutavas Kogus peetud kõnes õigus, väites, et „Nõukogude võim pannakse Eestis kord maksma. See pannakse maksma revolutsioonilisel teel ja revolutsioonilistes oludes. Ja proletariaat oskab küllalt selleks kohast silmapilku valida.” (Lk 174) Kord, mis 1940 aastal Eestis maksma pandi, ei olnud ju nõukogude võim. Võim Stalini Venemaal ei kuulunud juba enam kui tosinkond aastat nõukogudele. Kindlasti ei toimunud ka mingit revolutsiooni Marxi mõttes, nagu see mõlkus tollal ilmselt meele ka Kruusil (isesotsidel). Selle välistab ka Valge. (Lk. 17) Toime pandi Lenini ideede võttes võimu kaaperdamine, mis polnud midagi muud kui naaberriigi militaarse annekteerimise kattevari.

Valge poolt leninistide tähistamiseks kasutatud „päriskommunistide” silt, „päriskommunistide” ja marksistlike intellektuaalide vastuolu allakriipsutamine osutab intuiitiivselt õigesti tabatud fundamentaalsele maailmavaatelisele konfliktile. Selle lahtimõtestamine on jäänud aga poolele teele. Ideeajaloolased näevad leninistlikus avantürismis pigem prantsuse blankismi kui moonutatud marksismi. Lenin lihtsalt maskeeris oma avantüristlikku poliitilist programmi Marxi õpetusest laenatud oluliste ideedega. Muidugi on küsimus, mis on siis mingi poliitilise ideoloogia tuum. Selleks on alati võimukäsitus! Nagu Berdjajev ühena esimestest väga täpselt ära tabas, polnud proletariaat bolševismis enam empiiriline reaalsus (sotsioloogiline mõiste), proletariaat oli eelkõige proletaarne idee ning sellise idee kandjaks võib olla ka tähtsusetu vähemus. Substantsionaliseeritud proletariaat oli „tõeline” proletariaat ja koos sellega vääramatu töö allikas. Igasugused sisulised arutlused selle ümber olid välistatud. Ja kui Valge hiljem võtab kõneks religiooni ja marksismi kõrvutamise, siis just selles, mütologiseeritud proletariaadi idee vääramatuses, idee „ülestõusmises”, on hullunud fanatismi epistemoloogiline juur.

Marxi järgijate kui „arutleva kogukonna” distsiplineerimiseks fanaatikute armeeks kujundas Lenin erilise organisatsiooni, „ajastu au mõistuse ja südametunnistuse”, mis võttis selle liikmeilt õiguse mõelda ja „vabastas” nad individuaalselt vastutusest. Leninismi tuumaks ja „uuenduseks” oli „õpetus parteist”, demokraatlikust tsentralismist jms. Kõik jubedused, millega leninism inimkonda õnnistas, johtuvad just poliitilisest doktriinist, mis on karjivas vastuolus Marxi filosoferimisviisiga. Ja kuigi

Marx ja Engels on „Kommunistliku partei manifesti” tiitlit kandva brošüüri autorid, pole neil midagi ühist Lenini-Stalini kujundatud bolševike pretensiooniga karismaatilisusele avangardparteiga. Stalini nn. isikukultus oli katse hääbuvat karisimat elavdada. Bolševike GULAG-i-kommunismi inimsööja polnud kindlasti see tont, kes Marxi ja Engelsi sõnul Euroopas 19. sajandil ringi käis. Siinkohal ei saa jätta tsiteerimata Mart Kivimäed: „Nagu mõisteloole alal üldse, nii esitab analüütiline historism ka „kommunismi” puhul meie eristusvõimele oma nõuded, mis hoiavad ohjas ajaloolase keelt. Kõik need autorid, kellele lääneliku humanisti Marxi nimi seondub tänapäevani ainult kommunistliku režiimiga, vaatavad Marxile endiselt Lenini silmadega.” (M. Kivimäe. Ajalookultuur ja võimuprobleem I. – Sirp, 14.08.2009). Diskussioonidele avatud, empiirilist verifitseerimist eeldava Marxi teooria laialilagunemine nn. eurokommunismis johtus selle sisemisest loogikast. Leninism kui religioon polnud aga reformitav, see õõnestus tühjaks kestaks, mis viis, nagu nüüd teame, 20. sajandi suurima geopoliitilise katastroofini.

Marksismist-leninismist kui religioonist

Uurimistöö viimane peatükk „Marksism-leninism kui oopium” näib olevat raamatu kõige vähem küpseda jõudnud osa. Seonduvad probleemid ei vääriks ehk lähemat vaatlust, kui need ei oleks metodoloogilised võtmekaaluga töö järgmise kõite vaatenurgast, mis keskendub võimu kaaperdajatega kaasalöönnute ümbersündidele 1940. aasta suvel. Mitmes mõttes peegelduvad selles töö metodoloogilised probleemid. Uurimistöö üldisema ülesehituse seisukohalt peaks see peatükk kuuluma pigem sissejuhatusse. Tihedamalt läbi kirjutatuna annaks see lugejale tugipunkte, et muuta paremini hoomatavaks parteipoliitilised skismad ja 1. detsembri riigikukutajate fanatism. Ka sissejuhatavana juba järgmisesse raamatusse vajab see tõsiselt täiendamist.

Kui juba Marxi fraasidest inspiratsiooni otsida, siis lähtekohaks sobib paremini Marxi mõttekatkendi „usk on oopium”, selle leninlaste poolt tüütuseni korrutatud mõttearendust sissejuhatav repliik: „Religioon on rõhutud olendi ohe, südame tuu maailma süda, just nagu ta on vaimulagedate olude vaim. Religioon on oopium rahvale.” *Ad fontes!* Olen küll seda meelt, et nii mõnigi Marxi ideede hiigelretseptiooniga

seotud probleem ja lahtiseks jäänud küsimus marksismi religioosest mõotmest loksab nüüd paremini paika. Nähtavaks saab aga ka agitatsioonilisi lööklauseid küttiva bolševismi ja Marxi, filosoofi kaasamõtlemisele innustavate mõttekäikude kuulumine erinevatesse maailmadesse. Oopiumi kui metafoori pruukimine tundub bolševismi mõistmiseks vähesisukas, kui mitte eksitav. Erinevalt energiat andvast kokaiinist on see opiaadi liik – oopium – demobiliseeriv kuni abitu hämarolekuni.

Marksismi kui tegelikkuse uurimisviisi funktsioneerimisel, selle „ekspluateerimises” avanevad mitmed selle religiooni staatusesse väänatud võtted. Autor oleks neile kindlasti lähemale pääsenud, kui ta eristanuks süstemaatilisemalt reaalsuse ideeloolist tematiseerimist (maailmavaatepõhist liigendamist) ja diskursiivset konstrueerimist, s. t. viisi, kuidas probleemidest räägitakse. Bolševikke, nagu retooriliselt osavat Kingisseppa, eristab teistest marksistidest või üldse marksistidest just vägisõnalisusega laetud, ülimentaforiseeritud keelekasutus. Probleeme või nähtusi artikuleeritakse viisidel, kus asendatakse terminid n.-ö. halva luule klaaspärlimänguga (sotsiaalteaduslike mõistete, nagu töölislass ja ekspluateerimine asemel kasutatakse näiteks „tööorja” ja „vereimemise” metafoore). Sedalaadi agiteeriv keelekasutus on teaduslikus mõttes akommunikatiivne. Seega eristuvad bolševikud marksistidest juba tekstiliselt, nad ohverdavad tunnetushuvid propagandistlikkusele.

Marksismi kognitiivne lumm rajaneb orienteerumiskontseptsiooni, identiteedi vajaduse ja moraalautoriteedi üheks lõimeks kasvamisel. Leninlaste käes aga moondub Marxi ajaloofilosoofiline formatsioonikäsitus eshatotulevikuvisioniks. Kui kodanlikku korda hävitavaks lüüasaamise päevaks „viimase võitluse maale, lahing otsustav viib”, innustab ju „Internatsionaal”.

Lisaväärtusteooria tõlgitakse moraliseerivasse tööorjuse, kurnamise jne. retoorikasse. Poliitiline emantsipatsiooniteooria suubub lunastusutoopiasse (teie lapsed hakkavad elama paradisis, s. t. kommunismis!) ja põimitakse moraalselt ükskõik milliseid tegusid õigustava indulgentsiga – võitlusega südame tu maailma, s. t. kapitalismi, massikultuuri jne. vastu. Korraga nii tõe valdajaks kui ka moraalivõitlejaks kehastatu omandab inimkonna heategija identiteedi, s. t. initsieeritakse päriskommunistiks. Parteist saab aga kollektiivse karismaga õilistatud ordu. Mis on mu sõnum: leninismi dekonstrueerivas kirjavaras on veel palju väga head, mis väärib uurimist.

Valge teos ei ole paljastuskirjandus, see on tõise uurimistöö vili. Eesti „punaste” saatuse mõistetavamaks kirjutamise soovis peegeldub Eestiski toetuspinda leidnud märgatav paradigmaatilise nihe ajaloo protsesside uurimise suunas. Sellel pretensioonil on aga ka teine pool. Protsessihoovused võimendavad üksteist n.-ö. traditsiooniliselt rekonstrueerival viisil üsna halvasti jälgitavate seostena. Poliitilised programmid, masside meeoleu, väga mitmekihiline vaimuelu, ideede retseptsioon, poliitiline kultuur jne. hargnevad koos kogemusmuutustega.

Tavapäraselt eelnevad nii mastaapsele uurimistööle, kui eesmärgiks on vastata sisesejuhatuse püstitatud väga põhimõteteliste küsimustele, n.-ö. aprobeerivad publikatsioonid. Raamatus leiduvad korduvad viited tõigale, et nii mõnigi seos vajab veel uurimist ja tingliku kõneviisi kasutamine kinnitab, et kanga tervikuks lõimimise keerukust on teadvustatud. Ülesande väärilisi eeltõid praegu veel napib. Valge uurimus on mõnes mõttes katse Eesti ajaloo ühte Gordioni sõlme n.-ö. ühe särava löögiga läbi raida. Väga ulatusliku uue allikabaasi kaasamisega ja värske arutlusmallide juurutamisega ongi autor teinud olulise avangu. Esimest korda on Eesti lugeja laual poliitikalooline, tulemus- taotluslikult väga nõudliku eesmärgi seadnud teos, mis vaatamata osutatud probleemidele on tingimusteta süvateaduslik uurimus.

Samas on ka üsna selge, et raamatu järgmise kõite ülesandeks on juba avaldatutki edasi arendav mõtestamine. Veenva tulemus saavutamiseks oleks mõistlik just mõõdaniku mõistmise jõu lisamiseks arvestada mitmesuguseid kontsepte (ratsionaalse valiku teooriad, hegemooniakäsitlused, siirdeteooriad jne.), aga ka moraalifilosoofilisi arutlusalale (tegude õigustamine, valikute põhjendamise viisid). Aga mitte vähem oluline pole uurida repressiivse võimu rakendatavaid manipuleerimistehnikaid. Uus sõna Eesti poliitilise lähiajaloo käsitlemisel ootab lihaks saamist.

Rein Ruutsoo

Rein Ruutsoo

(1947), *PhD* (2002), poliitika teooria professor, Tallinna Ülikool, Narva mnt. 25, Tallinn 10129, ruutsoo@tlu.ee